

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра психолого-медико-педагогічних основ корекційної роботи

Кваліфікаційна робота
магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ
В ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ»**

Виконала:
студентка КорОс1-М20з групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Матковська Інна Іванівна

Керівник:
Рудзевич І.Л.,
кандидат психологічних наук, доцент

Рецензент:
Левицький В.Е.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри логопедії
та спеціальних методик

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	7
1.1. Підлітковий вік як фактор віктимної поведінки.....	7
1.2. Особливості соціальної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту.....	17
Висновки до першого розділу.....	27
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ.....	30
2.1. Методика констатувального етапу дослідження.....	30
2.2. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження.....	38
Висновки до другого розділу.....	44
РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ.....	46
3.1. Соціальні та психолого-педагогічні заходи профілактики віктимної поведінки у підлітків з порушеннями інтелекту.....	46
3.2. Методичні рекомендації щодо запобігання віктимних проявів у підлітків з порушеннями інтелекту.....	55
Висновки до третього розділу.....	75
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	83

ВСТУП

Актуальність дослідження. В рамках концепції Нової української школи найважливішим завданням інклюзивної та спеціальної освіти в Україні є соціалізація дитини з порушеннями інтелекту, забезпечення її успішного розвитку. Виняткова роль у процесі соціалізації, в усвідомленні такою дитиною власного місця в соціумі та у побудові міжособистісної взаємодії з оточуючими належить формуванню соціально-нормативної поведінки та профілактиці різних поведінкових девіацій, зокрема підвищеної віктимогенної вразливості.

Проблему віктимогенної вразливості (віктимності) в юридичній психології вивчали С. Гарькавець, І. Малкіна-Пих, В. Медведєв, В.Мінська, Є.Моїсєєв, В. Рибальська, О. Хархан, Г. Хентінг та ін. Вчені розглядають віктимність як набуті людиною фізичні, психічні та соціальні риси та ознаки, що сприяють її перетворенню на жертву злочину, конфлікту, нещасного випадку, деструктивного культу, булінгу тощо. В. Медведєв, Б. Мендельсон наголошують, що віктимність складається з інтелектуального та вольового компонентів і є сукупністю внутрішніх чинників : вікового, дизонтогенетичного, психопатологічного й особистісного. Зокрема, науковці зазначають, що спрямованість особистості підлітка обумовлює його схильність до різних видів віктимної поведінки. Проблемам спрямованості особистості присвячені праці Л. Божович, О. Леонтьєва, С. Максименка, В. Петровського, К. Платонова, Є. Синьової, Л. Фомічової та ін.

Схильність підлітків до віктимної поведінки при нормотиповому психофізичному розвитку вивчали О. Андроннікова, С. Гарькавець, В. Медведєв, Н. Морозова, О. Романенко, характеризуючи її як різновид девіантної. Вчені наголошують, що психологічні новоутворення та властиві підлітковому віку емоційні стани (тривога, підвищена збудливість, понижена самооцінка, мінливість настроїв, емоційна нестійкість, несподівані переходи від веселощів до смутку і песимізму) є провокуючими факторами

віктимності.

Вітчизняними та зарубіжними психологами й дефектологами активно вивчалася проблема конфліктної (О. Агавелян, Ю. Бистрова, Т. Янданова), некритичної (Н. Коломінський, В. Синьов), агресивної (Н. Макарчук, Т. Морозова, Л. Руденко), імпульсивної (Г. Дульнев, Б. Пінський, М. Царидзе), асоціальної (О. Северов, В. Синьов, Т. Харченко), кримінальної (Ю. Антонян, О. Гришко, В. Гульдан, В. Кривуша, І. Кудрявцев, В. Медведєв, Л. Сабліна), залежної (Н. Морозова, М. Певзнер) поведінки підлітків з порушеннями інтелекту. Вчені одностайно зазначають, що порушення критичності мислення, притаманні таким дітям, не дозволяють їм вірно оцінювати свої дії, вчинки та їх наслідки, а легка піддатливість і конформізм зменшують опір впливу неприємних ситуацій і послаблюють контроль за своєю поведінкою. Наголошується, що причиною відхилень від соціальних норм у поведінці підлітків з порушеннями інтелекту може стати в однаковій мірі виявлення як притаманного їм конформізму, так і негативізму.

Питання корекційно-профілактичного впливу на особистість підлітка з порушеннями інтелекту з метою подолання проявів девіантної поведінки вивчали О. Гаврилов, Г. Запрягаєв, М. Матвєєва, С. Максименко, В. Медведєв, Л. Руденко, В. Синьов, М. Супрун, Т. Харченко та ін.

Актуальність і недостатня розробленість вище зазначених питань зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи магістра **«Особливості віктимної поведінки в підлітків з порушеннями інтелекту»**.

Мета дослідження полягає у визначенні психолого-педагогічних передумов віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту, розробці програми її соціально-психологічної профілактики та корекції.

Об'єкт дослідження: поведінка підлітків з порушеннями інтелекту.

Предмет дослідження: особливості віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту.

Гіпотеза дослідження: система психолого-педагогічних умов профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з порушеннями

інтелекту сприятиме підвищенню рівня їхньої соціалізації та подальшої адаптації у суспільство.

Для реалізації поставленої мети було окреслено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту.
2. Виявити стан прояву віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту.
3. Розробити програму профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту.

Методи дослідження: системний аналіз наукової психолого-педагогічної літератури в розрізі проблеми, яка досліджувалася; теоретичне вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду; констатувальний та формувальний етапи дослідження; кількісний та якісний аналіз експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Солобковецький навчально-реабілітаційний центр Хмельницької обласної ради; Комунальна установа «Інклюзивно-ресурсний центр» Віньковецької селищної ради Хмельницької області.

Теоретична значущість полягає в здійсненні теоретико-методологічного аналізу віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту.

Практичне значення полягає у виявленні стану віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту; розробці програми профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на студентській науково-практичній конференції в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Публікації: Робота висвітлена у статті «Особливості віктимної

поведінки підлітків з порушеннями інтелекту».

Структура роботи: робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

Теоретико-практичне дослідження особливості віктимної поведінки в підлітків з порушеннями інтелекту дало нам змогу зробити наступні висновки.

Здебільшого науковці різних галузей розглядають віктимність (або віктимогенну вразливість) як набуті людиною фізичні, психічні й соціальні риси та ознаки, котрі можуть зробити її схильною до перетворення на жертву. Встановлено, що віктимність як набута риса характеру складається з інтелектуального та вольового компонентів і є сукупністю внутрішніх чинників: вікового, дизонтогенетичного, психопатологічного й особистісного. Спрямованість особистості підлітка обумовлює його схильність до різних видів віктимної поведінки. Віктимна поведінка визначається як поведінка, що сприяє становленню жертви. Головна ознака віктимної поведінки - це здійснення певних дій або бездіяльність, які сприяють тому, що людина опиняється в ролі постраждалої, у ролі жертви. Велике значення має саме тип віктимної поведінки. Науково-практичне значення віктимної поведінки як феномену зумовлене її позиціонуванням як типу соціального відхилення, який має певну специфіку. При цьому існує необхідність розглядати проблему віктимізації особистості саме в руслі спеціальної та вікової психології, де предметом вивчення постає жертва, що за своїм змістом виявляється ширше за поняття «потерпілий». В рамках нашого дослідження ми розглядаємо жертву та її поведінку не тільки в аспекті скоєного злочину, але також в аспекті цькування (булінгу), конфліктів в середовищі однолітків. Булінг - це умисне, що не спрямоване на самозахист і не санкціоноване нормативно-правовими актами держави, тривале (або таке, що повторюється) фізичне або психологічне насильство з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо) до індивіда, і що відбувається переважно в організованих колективах з певною особистою метою (наприклад, бажання заслужити авторитет у деяких осіб). Особливо уразливими з цього приводу є

підлітки. Їх поведінка завжди відрізняється підвищеною віктимністю. Для підлітків вірогідність стати жертвою зумовлена сукупністю особистісних якостей, взаємодіючих із ситуацією, при цьому головну роль відіграє саме вік неповнолітнього. Підлітковий вік виступає фактором, який підвищує ступінь віктимної вразливості підлітка, проте тип віктимної поведінки переважно визначається індивідуально-психологічними особливостями: схильність до ризику, тривожність, нестійка самооцінка, радикалізм тощо. Віктимність підлітків, як правило, є не що інше, як реалізована схильність ставати в тій чи іншій ситуації жертвою, інакше кажучи, нездатність уникнути замаху там, де це можливо.

На основі наукових досліджень у галузі спеціальної психології та педагогіки зазначено, що відхилення від соціальних норм у поведінці підлітків з порушеннями інтелекту обумовлені, в першу чергу, порушеннями інтелекту, внаслідок чого поглиблюється кризова симптоматика підліткового віку, що і стає причиною ретардації формування базових психологічних структур статево-рольової ідентичності, незрілістю особистісних утворень, емоційно-вольової нестійкості, нерозвиненості моральної та правової свідомості, недостатнім усвідомленням мотивів власної поведінки; навіюваністю; агресивністю; схильністю до страхів; неадекватною самооцінкою; демонстративністю; слабкістю вольової регуляції; патологією потягів.

В науковій літературі певною мірою відображено проблему психолого-педагогічного супроводу та корекції засуджених осіб з порушеннями інтелекту, зокрема неповнолітніх. Проте проблема віктимної поведінки підлітка з порушеннями інтелекту, його особистісні якості, які дозволяють віднести його до статусу потенційної жертви будь-яких обставин, та їх корекція й профілактика віктимізації ще недостатньо вивченна. Виходячи з визначення віктимності та віктимної поведінки, а також особливостей розвитку інтелектуальної та вольової сфери осіб з порушеннями інтелекту, особливостей кризової симптоматики підліткового віку, визначено

трактування віктимної поведінки. Віктимна поведінка - це відхилення від норм соціальної поведінки, яке проявляється у несвідомому, обумовленому дизонтогенетичними та віковими особливостями, здійсненні певних дій або бездіяльності, які сприяють тому, що підліток опиняється в ролі жертви конфлікту, булінгу, складної життєвої ситуації тощо. Ґрунтовний теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми надає можливість організації та проведення емпіричного вивчення особливостей прояву віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту.

Методика дослідження рівня сформованості віктимної поведінки у підлітків з порушеннями інтелекту включала збір анамнестичних даних про дитину, а також збір інформації про склад родини, соціально-економічні умови проживання родини, особливості емоційних стосунків в родині, переважаючий стиль батьківського виховання (ставлення до підлітка), спостереження за шкалами, де визначалися основні ознаки індивідуально-психологічних (особистісних) передумов віктимної поведінки. З метою визначення схильності підлітків з порушеннями інтелекту до різних видів віктимної поведінки було визначено такі емпіричні компоненти, зокрема схильність до агресивної віктимної поведінки; схильність до самопошкоджуючої віктимної поведінки; схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки; схильність до залежної та безпомічної віктимної поведінки; схильність до некритичної віктимної поведінки, які вимірювалися наступними психодіагностичними методиками: вимір самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейн, проби сугестивності з методики О. Захарова «Дослідження навіюваності», опитувальник «Діагностика вад особистісного розвитку» З. Карпенко, «Незавершені речення». Індивідуально-психологічними передумовами віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту виступають такі особистісні риси як тривожність, агресивність, імпульсивність, навіюваність, низка або висока самооцінка та некритичність. На формування цих особистісних рис впливають як фізіологічні чинники (зокрема, органічне ураження головного мозку як причина розумової

відсталості), так і чинники соціального середовища, а саме - низька соціальна компетентність підлітків як наслідок недостатньої соціалізації. За результатами дослідження схильності підлітків з порушеннями інтелекту до різних видів віктимної поведінки виявлено, що для них характерним є висока схильність до віктимної поведінки, яка характеризується готовністю до ризику, недостатнім усвідомленням наслідків власної поведінки; виявляє високу схильність до необміркованої, небезпечної поведінки або проявляє схильність до аутоагресії.

Соціальні та психолого-педагогічні заходи профілактики віктимної поведінки у підлітків з порушеннями інтелекту повинні бути спрямовані на системну корекційно-профілактичну роботу з підлітками з порушеннями інтелекту; психолого-педагогічну допомогу підліткам з порушеннями інтелекту; підвищення рівня обізнаності персоналу та батьків з проблеми віктимізації підлітків з порушеннями інтелекту, навчання їх методам профілактики та протидії булінгу.

В рамках описаних напрямків соціальної і психолого-педагогічної профілактики та корекції віктимної поведінки у підлітків з порушеннями інтелекту проводились наступні види психолого-педагогічної роботи: формування знань щодо правил поведінки, що знижують вірогідність виникнення небезпечних ситуацій (когнітивний компонент); виховання звичок безпечної поведінки в громадських місцях, на вулицях, в спілкування з незнайомими людьми (поведінковий компонент); розвиток культурних інтересів, захоплень, проведення дозвілля в колі однолітків підлітка з порушеннями інтелекту (мотиваційно-ціннісний компонент). Ці види роботи передбачали забезпечити попередження, коригування, психолого-педагогічну підтримку та соціальний супровід поведінки підлітків з порушеннями інтелекту й підвищеною віктимогенною вразливістю на основі урахування визначених біологічних, особистісно-психологічних та соціальних чинників.

Виходячи із загальної мети та завдань, а також необхідності роботи зі всіма віктимізуючими акцентуаціями особистості одночасно, було

проведено: розвиток емоційно-вольової сфери, зміна окремих особистісних установок, посилення соціальної спрямованості поведінки підлітка з порушеннями інтелекту; профілактику та корекцію прояву індивідуально-особистісних віктимізуючих якостей в процесі соціальної взаємодії; збагачення соціальних уявлень про міжособистісні стосунки підлітка з порушеннями інтелекту; визначення, аналіз, усвідомлення та відтворення соціальних взаємостосунків підлітками з порушеннями інтелекту; формування навички переносу моделі соціальної взаємодії у практику реального спілкування. Відповідні заходи не лише коригують виктимну поведінку підлітків з порушеннями інтелекту, але й підвищують рівень їх адаптації та соціалізації у соціум людей з нормотиповим розвитком.

Загальні рекомендації з профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту включають: систематичне і цілеспрямоване створення психолого-педагогічний супровід підлітків з порушеннями інтелекту; застосування в корекції методів активного навчального тренінгу, спрямованих на підвищення адаптації підлітка до складних життєвих ситуацій (наприклад, ігри, дискусії, аналіз проблемних ситуацій та ін.); цілеспрямований розвиток соціально схваленої стратегії поведінки; регулярне здійснення інформаційної просвіти батьків з виховання підлітків з порушеннями інтелекту з урахуванням їх вікових, гендерних особливостей, особистісних можливостей; надання психолого-педагогічної допомоги підліткам з неблагополучних сімей; відвертання можливих негативних фізичних, психологічних або соціокультурних обставин у кожного окремого підлітка з порушенням інтелекту; сприяння підлітку в досягненні соціально значимих цілей і розкриття його внутрішнього потенціалу.

Впровадження соціальної та психолого-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту в практику спеціальних та інклюзивних закладів освіти забезпечить ефективність всієї корекційної-розвиткової роботи, її якісного та кількісного збагачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд.: Атемасова О. А. Харків : «Ранок», 2010. 176 с.
2. Бех І.Д. Проблеми аномальної дитини. *Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України*, 1995. №2. С. 127-133.
3. Бистров А. Є. Індивідуально-психологічні фактори віктимізації поведінки підлітків з порушеннями інтелекту. *Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19. Вип. 26, 2014. С. 286-290.
4. Бистров А. Є., Синьов В. М. Схильність підлітків з порушеннями інтелекту до різних типів віктимної поведінки, та її зв'язок з особистісними особливостями підлітків. *Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19. Вип. 36, 2018. С. 132-139.
5. Бистрова Ю.О. Особливості конфліктної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.08; наук. кер. В. М. Синьов ; М-во освіти і науки України, Ін-т спец. педагогіки АПН України: К., 2007. 20 с.
6. Бовть О. Віктимна поведінка як психологічна проблема. *Соціальна психологія*, 2004. № 4 (6). С. 14-22.
7. Бовть О. Б. Проблеми дослідження віктимогенних якостей особистості. *Актуальні проблеми психології*, 2004. №9. С. 90-93.
8. Болтівець С. І. Домашнє насилля як підґрунття девіантної поведінки підлітка. *Практична психологія та соціальна робота*, 2009. № 10. С. 38-45.
9. Бондар В.І. Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці: навч. посіб. К. : Наш час, 2005. 176 с.
10. Ващенко І. В. Дослідження причин аморальної віктимної поведінки підлітків. *Особистість у просторі культури: Матеріали всеукр. наук.-практ. Симпозіуму. 2009. Севастополь : Рібест, 2009. С. 29-31.*
11. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку. *Право України*, 1999. № 7. С. 93 -97.
12. Висоцька, А. М., Гладченко, І. В. Супрун, М.О. *Соціалізація*

дитини з обмеженими розумовими можливостями в сучасному освітньому вимірі: нав.-метод. посіб. Інститут спеціальної педагогіки НАПН України. м. Київ, 2014.

13. Віктимологія : [навч. посібник] / [С. О. Гарькавець]. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. 116 с .

14. Висоцька А.М. Формування соціальної поведінки учнів спеціальних шкіл-інтернатів : науково-методичний посібник. Слов'янськ, 2004. 216 с.

15. Выготский Л. С. Педагогическая психология / под ред. В.В. Давидова]. М. : АСТ, Астрель : Хранитель, 2008. 671 с.

16. Гаврилов О.В. Психолого-педагогічні умови формування соціальної поведінки глибоко розумово відсталих дітей: канд. дисертація. К., 1993.

17. Гарькавець С. О. Психологія підліткової віктимності : монографія. Луганськ : вид-во «Ноулідж», 2013. 175 с.

18. Глоба О. П. Концепція створення в Україні національної системи корекційно-реабілітаційних послуг. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Вип. V. В 2-х т., том 2. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2015. С. 64-77.*

19. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.

20. Гришко О. Д. Особливості мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 - спеціальна психологія; УДПУ ім. М. П. Драгоманова. К., 1995. 26 с.

21. Джужа О. Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертви злочину. *Право України*, 2002. № 2. С. 133-138.

22. Єрезченко В. Про мотивацію учіння розумово відсталих школярів. *Дефектологія*, 1999. № 2. С. 49-50.

23. Інклюзивне навчання : організаційне, змістове та методичне

забезпечення : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. С.П. Миронової. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 236 с.

24. Коваленко В. Є. Освітнє середовище як чинник емоційного розвитку розумово відсталих молодших школярів : автореферат дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08; наук. кер. В. М. Синьов ; М-во освіти і науки України, Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 20 с.

25. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К. : Рад. Школа, 1989. 608 с.

26. Кравець Н. П. Творчий розвиток учнів з особливими освітніми потребами як один із шляхів їх соціалізації. *Topical issues of social pedagogy : Collective monograph. CARICOM. Barbados, 2017. P. 79-99.*

27. Криминология: словарь-справочник : пер. с нем. Х.-Ю. Кернер. / ред. А.И. Долгова. М. : Норма, 1998. 391 с.

28. Левицька Т.Л. Дослідження віктимної поведінки. *Збірник наукових праць національної академії державної прикордонної служби України. №1(66), 2013. с. 478-484.*

29. Лящук, О.С., Супрун, М.О. Сутність і зміст шкідливих звичок: фактори та умови їх формування у молодших підлітків. *Вісник пенітенціарної асоціації України. №2, 2017. С. 71-78.*

30. Максименко С. Д. Генезис существования личности. К. : Изд-во ООО «КММ», 2006. 240 с.

31. Максименко С. Д. Психологія учіння людини : генетико-моделюючий підхід : монографія. К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. 592 с.

32. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія: підручник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.

33. Максимова Н. Ю. Особистісні детермінанти соціальної дезадаптації. *Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти : Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 року / за ред. академіка С. Д. Максименка. К., 2005.*

С. 177-184.

34. Матвеева М. П., Миронова С. П. Корекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2005. 164 с.

35. Матвеева М.П. Особливості «Я-образу» підлітків з порушеннями інтелекту. - Автореферат дис... канд.психол.наук. К., 1994. 22с.

36. Матющенко І. М. Вивчення соціально-психологічної адаптації старшокласників допоміжної школи. *Дефектологія*, 2006. № 3. С. 16-20.

37. Медведєв В. С. Кримінальна психологія : підручник. К. : Атіка, 2004. 368 с.

38. Медведєв В. С. Психологія злочинної діяльності : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. 204 с.

39. Мерцалова Т. Насилие в школе: что противопоставит жестокости и агрессии? *Директор школы*, 2000. № 3. С. 25-32.

40. Мозгова Г.П. Психосоматична патологія у дітей із порушеннями психофізичного розвитку та їх медико-психолого-педагогічна реабілітація : автореф. дис ... д-ра психол. наук: 19.00.04. Київ, 2010. 42 с.

41. Морозов О. М., Морозова Т. Р. Агресивні засуджені. К. : «МП Леся», 2000. 204 с.

42. Орбан-Лембрик Л. Е., Кощинець В. В.Юридична психологія : [курс лекцій]. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. 316 с.

43. Психодіагностика особистості підлітка: навч.-метод.посібник / ред. О. Д. Кравченко, В. Ф. Моргун. К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. 136с.

44. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. Степанов О. М. К. : «Академвидав», 2006. 424с.

45. Романенко О. В., Лукашенко М. Ю. Особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб із різним рівнем особистішої тривожності. *Юридична психологія*. К. : НАВС, 2017. №2 (21). С. 21-31.

46. Романенко О. В. Чинники схильності до правопорушень в осіб з вадами психічного розвитку. *Юридична психологія*. К. : НАВС, 2017. №1(20). С. 67-77.
47. Руденко Л. М. Основні підходи до психокорекції агресивної поведінки у розумово відсталих дітей. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія, 2013. Вип. 23. С. 379-384.
48. Савицька Г. Дослідження стану сформованості морально-етичної поведінки у розумово відсталих дітей. *Дефектологія*, 2006. № 1. С. 30-33.
49. Синьов В.М. Корекція інтелектуальних вад в учнів допоміжної школи : автореферат дис. докт. пед. наук. М., 1988.
50. Синьов В. М., Шеремет М. К., Руденко Л. М., Шульженко Д. І. Освітньо-психологічна інтеграція школярів із психофізичними порушеннями в сучасних умовах України. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць: вип. 7, у 2 т. / за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова*. Т.2 (7). Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2016. С. 323-344.
51. Синьов В.М., Пометун О.І., Кривуша В.І., Супрун М.О. Основи теорії виховання : навч.-метод. посіб. К.: РВ КІВС, 2000. 140 с.
52. Синьов В.М. Матвєєва М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталого дитини: підручник. К. : Знання, 2008. 359 с.
53. Синьов В. М. Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії : вибрані наукові праці. К.: МП «Леся», 2010. 779 с.
54. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості : у межах і за межами буденності. К. : Либідь, 2003. 376 с.
55. Фомічова Л. І. Теоретичні підходи до навчання дітей у спеціальних школах. *Актуальні проблеми теорії і практики спеціальної педагогіки та психології*. К., 2002. с. 199-207.
56. Хохліна О.П. Педагогічні та розвивальні ефекти освіти. *Вісник ЛНПУ ім. Тараса Шевченка*. № 13(93), 2008. С.204-210.

57. Шевцов А. Методичні основи організації соціальної реабілітації дітей з вадами здоров'я : монографія. Київ : НТІ Інститут соціальної політики, 2004. 240 с.

58. Шевченко Л. О. Структурні складові віктимної особистості. *Форум права*, 2012. № 4. С. 1058-1063. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12slocvo.Pdf>

59. Шеремет М.К. Основні тенденції модернізації підготовки корекційних педагогів в умовах реформування освітньої галузі. *Науково-методичний журнал «Логопедія»*, 2011. № 1. С.3-5.

60. Шишменцев І. М. Виховання культури людських взаємин у розумово відсталих старшокласників засобами української літератури : автореферат дис. . канд. пед. наук : 13.00.03. наук. кер. Ірина Володимирівна Дмитрієва ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 21 с.